

POCISKI Z BEZPOŚREDNIM PRZEKAZEM, CZYLI RZECZ O NAPISACH NA *GLANDES PLUMBEAE* SPOD ASKULUM Z OKRESU WOJNY ZE SPRZYMIERZEŃCAMI (91–89 P.N.E.)

Maciej Piegdon <https://orcid.org/0000-0002-1720-5913>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ABSTRACT

BULLETS WITH A DIRECT MESSAGE, OR THE INSCRIPTIONS ON *GLANDES PLUMBEAE* NEAR ASCULUM FROM THE SOCIAL WAR (91–89 BCE)

In antiquity, various inscriptions were placed on the projectiles fired from the throwing weapons. These could be the names of the artisans and soldiers who made them in the camp before the battle, or those who fired them to compete with each other and who wanted to demonstrate the accuracy of their hits on the target. There were also names of units to which the soldiers belonged or where they originated from. They also included information about the deities, the names of the leaders and the references to values that guided the fighters. Attempts were also made to exert psychological effects on opponents, the aim of which was to provoke and humiliate them. A significant number of *glandes plumbeae* with symbols and inscriptions placed on them dating back to the decline period of the Republic (133–30 BCE) have been preserved. The *glandes* from Asculum are also very interesting, as they further our knowledge about the siege of this city (90–89 BCE), which was located in the area of Picenum, where the battles were fought during the *bellum Marsicum* (91–87 BCE). The inscriptions placed on the projectiles provide us with extremely valuable data supplementing few accounts of ancient authors.

Keywords: *glandes plumbeae*, Asculum, *bellum Marsicum*, Cn. Pompeius Strabo, Roman Republic.

Słowa kluczowe: *glandes plumbeae*, Askulum, *bellum Marsicum*, Gn. Pompejusz Strabon, Republika Rzymska.

W 1963 roku Profesor Aleksander Krawczuk opublikował rozprawę habilitacyjną zatytułowaną *Virtutis ergo. Nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów Republiki*. Wiele miejsca poświęcił w niej dekretowi Gn. Pompejusza Strabona (ojca

Pompejusza Wielkiego), którym nadawał on obywatelstwo rzymskie 30 sprzymierzonym żołnierzom jazdy pochodzącym z Hiszpanii (*turma Sallvitana*), z Salduby, dzisiejszej Saragossy. Ten niezwykle dokument znaleziony na początku XX wieku jest świadectwem wydarzeń rozgrywających się w czasie wojny Rzymu ze sprzymierzeńcami w latach 91–87 p.n.e. Zawiera on informacje nie tylko o jeźdźcach z Hiszpanii, którym Pompejusz Strabon nadał obywatelstwo, korzystając ze swoich uprawnień dowódcy (*virtutis ergo*)¹, ale także o sztabie (*consilium*) rzymskiego wodza². Na podstawie danych dotyczących przynależności do *tribus* ludzi z otoczenia Strabona da się ich powiązać z poszczególnymi regionami Italii, z których najprawdopodobniej pochodzili. Dzięki temu zyskujemy wiedzę na temat zaplecza rzymskiego wodza i jego ewentualnych związków z różnymi regionami Italii, w tym Picenum i *ager Gallicus*, oraz możemy potwierdzić informacje o jego lokalnych powiązaniach, znane z innych źródeł, głównie z dzieł antycznych autorów³.

Dekret Pompejusza Strabona nie jest jedynym świadectwem wydarzeń z czasów *bellum sociale*⁴ w nadadriatyckim Picenum w trakcie walk pod Askulum. To ważne miasto Picenów/Picentów, nazywane przez Florusa *caput gentis Asculum*⁵, jako jedno

¹ A. Krawczuk, *Virtutis ergo. Nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów Republiki*, Kraków 1963, s. 47–65. Niniejszy tekst dedykuję pamięci zmarłego 27 I 2023 r. Profesora Aleksandra Krawczuka.

² *CIL* I² 709 = *ILS* 8888 = *ILRP* 515 = *FIRA* I 17; C. Cichorius, *Römische Studien. Historisches, Epigraphisches, Literatur geschichtliches aus vier Jahrhunderten Roms*, Leipzig 1922, s. 131; U. Ewins, *Enfranchisement of Cisalpine Gaul*, „Papers of the British School at Rome” 1955, vol. 23, s. 75–83; J. Suolahti, *The Junior Officers of the Roman Army in the Republican Period: A Study on Social Structure*, Helsinki 1955, s. 138–140; E. Badian, *Foreign Clientelae 264–70*, Oxford 1958, s. 228; N. Criniti, *L'epigrafe di Asculum di Gn. Pompeo Strabone*, Milano 1970; C. Peyre, *La Cisalpine gauloise du IIIe au Ier siecle avant J.-C.*, Paris 1979, s. 66–67; R. Borgognoni, *Moltiplicazione e trasformazione delle clientele picene nell'età di Mario e Silla: ipotesi ricostruttiva*, „Picus” 2002, vol. 22, s. 39–43; J. Dart, *The Social War, 91 to 88 BCE: A History of Italian Insurgency against the Roman Republic*, Surrey 2014, s. 176; A. Raggi, *Le concessioni di cittadinanza viritum prima della Guerra Sociale [w:] L'Italia centrale e la creazione di una 'koiné' culturale? I percorsi della 'romanizzazione'. E pluribus unum? L'Italie, de la diversité préromaine à l'unité augustéenne*, t. 2, ed. M. Aberson, M.C. Biella, M. di Fazio, P. Sánchez, M. Wullschleger, Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford 2016, s. 92.

³ Vell. 2.20–21; Plut. *Pomp.* 4; App. *BC* 13.47; Oros. 5.12. Por. M. Piegdoń, *Ager Gallicus. Polityka Republiki Rzymskiej wobec dawnych ziem senońskich nad Adriatykiem w III–I w. p.n.e.*, Kraków 2019, s. 134–138.

⁴ W antycznych źródłach konflikt ten występował pod trzema nazwami: *bellum sociale*, *bellum Marsicum* (od nazwy Marsów) i *bellum Italicum*. Autorzy antyczni używali różnych określeń w zależności od epoki, w której pisali. W najwcześniejszych przekazach (Sisenna, Kw. Hortensjusz Hortalus, Kw. Cynceron, M. Cynceron) dotyczących wojny z czasów Republiki zazwyczaj stosowano termin *bellum Marsicum*. Później, w dobie Cesarstwa, posługiwano się pojęciami *bellum sociale* lub *bellum Italicum*. Por. L. Pedroni, *Crisi finanziaria e monetazione durante la Guerra Sociale*, Bruxelles 2006; J. Dart, op. cit., s. 40–41. Zob. C. Heredia Chimeno, *The Social War as Civil War: An Initial Step in the Analysis of its Nature*, „De Rebus Antiquis” 2017, vol. 7, s. 18–34.

⁵ Flor. 1.14. Por. Fest. 235 Lachmann. Od 268 r. Asculum było sojusznikiem Rzymu na podstawie traktatu zawartego z Republiką; *Inscr. Ital.* XIII 1, s. 74; Varro *R.r.* 1.2.1; Liv. *Per.* 15; Dion. Hal. *Ant. Rom.* 20.17; Frontin. *Strateg.* 1.12.3; Vell. 2.14; Plin. *NH* 33.44; Flor. 1.14; Eutrop. 2.16; Zonar. 8.7; T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. I, New York 1951–1952, s. 199–200;

z pierwszych ośrodków italskich rzuciło wyzwanie Republice i jesienią 91 roku stało się areną gwałtownych walk, aż do momentu jego zdobycia przez Pompejusza Strabona pod koniec 89 roku. Długotrwałe zmagania między Rzymianami a przeciwstawiającymi się ich dominacji mieszkańcami Italii pozostawiły po sobie znaczącą liczbę świadectw epigraficznych poświęconych temu bratobójczemu konfliktowi⁶.

W niniejszym artykule chciałbym zwrócić uwagę na artefakty znalezione na polach wokół Askulum, a mianowicie ołowiane pociski (łac. *glandes plumbeae*), na których znajdują się niezwykle interesujące napisy.

W starożytności używano wielu rodzajów broni miotającej, począwszy od najprostszych proc (gr. *σφενδόνη, -ης*; łac. *funda, -ae*), a skończywszy na bardziej skomplikowanych machinach (łac. *tormenta*), jak balisty i katapulty. Rozmiar użytych pocisków zależał od broni, do której były przeznaczone. Do ich wytwarzania używano różnych materiałów – oprócz ołowiu wykorzystywano przede wszystkim kamień, glinę (terakotę) i żelazo. Kamienne pociski stosowano już w bardzo zamierzchłych czasach, gdyż proca należy do najwcześniej używanych broni miotających, służących również do polowań; prawdopodobnie korzystano z niej już w paleolicie. W okresie eneolitu zaczęto wyrabiać pociski z gliny i terakoty. Tego typu pociski są znajdowane przez archeologów na wielu obszarach, gdzie istniały starożytne państwa: na Bliskim Wschodzie (Asyria, Izrael, Azja Mniejsza), w Grecji (Olint), na Bałkanach, na terenie Italii (Etruria i miasto Adria), Galii i Hiszpanii, na wyspach Morza Śródziemnego (Baleary, Rodos, Kreta, Cypr, Malta) oraz w północnej Afryce (Egipt – między innymi w grobowcu Tutanchamona). O używaniu tej broni świadczą informacje w Biblii (pojedynek Dawida z Goliatem w Ks. 1 Samuela, 17) i w *Iliadzie* Homera (ks. XIII, w. 712–713 o udziale lokryjskich procarzy w wojnie trojańskiej), nadto wizerunki procarzy umieszczone na przedmiotach codziennego użytku (srebrny ryton z grobowca A z okresu mykeńskiego), na ścianach grobowców etruskich (na przykład *Tomba della caccia e della pesca* w Tarkwiniach i Populonii) czy na kolumnie Trajana. Wraz z postępem cywilizacyjnym i pojawieniem się umiejętności wytopu metali obok kamiennych, a potem terakotowych pocisków pojawiły się także metalowe. Najstarsze pociski ołowiane pochodzą z II tysiąclecia p.n.e. – znaleziono je na Krecie (Knossos) i Cyprze. Miały one kształt eliptyczny lub kształt „żołędzi”

U. Laffi, M. Pasquonucci, E. Gabba, *Asculum I*, Pisa 1975, s. 16; Ch. Delplace, *La romanisation du Picenum: l'exemple d'urbs Salvia*, Rome 1993, s. 4; M. Luni, *Archeologia nelle Marche. Dalla preistoria all'età tardoantica*, Firenze 2004, s. 74–75; A. Raggi, op. cit., s. 85–89; A. Bertrand, *La religion publique des colonies dans l'Italie républicaine et impériale (Italie médio-adriatique, IIIe s. AV. N.É.–IIe s. DE N.É.)*, Rome 2015, s. 38–39; M. Silani, *Città e territorio: la formazione della città romana nell'ager Gallicus*, Bologna 2017, s. 13–14; F. Vermeulen, *From the Mountains to the Sea: The Roman Colonisation and Urbanisation of Central Adriatic Italy*, Leuven 2017, s. 61; M. Piegdoń, *Ager Gallicus...*, s. 103. Za zwycięstwo nad Picenami/Picentami konsul dedykował świątynię bogini Tellus: Varro *R.r.* 1.2.

⁶ Por. wzmianki u autorów antycznych: Cic. *Font.* 18; Liv. *Per.* 71; Diod. Sic. 37.12–13; Vell. 2.15; App. *BC* 13.38–39; Flor. 2.6; Obseq. 54; Eutrop. 5.5; Oros. 5.18. Zob. m.in. Ch. Delplace, op. cit., s. 37; R. Borgognoni, op. cit., s. 32–33; J. Dart, op. cit., s. 99–100; M. Piegdoń, *Ager Gallicus...*, s. 131–134.

o dwóch stożkach (stąd łac. *glans, glandes*) i zróżnicowany ciężar (20–140 gramów)⁷. Lecące z dużą prędkością stanowiły wielkie zagrożenie dla stojących naprzeciwko wojowników, o czym świadczą ustępy dzieł antycznych. Chyba najobszerniejsze opisy znajdują się w *ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟΣ* (I wiek n.e.) Onasandra (ewentualnie Onosandra) oraz w *De re militari* Flawiusza Renatusa Wegecjusza⁸. Procarze mogli razić swoich wrogów na odległość (nawet do 400 metrów), zadawać ciężkie rany i zabijać⁹. Proca była bronią prostą i tanią w produkcji¹⁰, dlatego też chętnie i skutecznie używali jej lekkozbrojni w walce z lepiej uzbrojonym przeciwnikiem.

Znajomość pisma przyczyniła się do upowszechnienia obyczaju polegającego na umieszczaniu na broni napisów różnej treści. Na orężu pojawiały się imiona rzemieślników, którzy je wykonali, lub też nazwy miejsc, gdzie je wytworzono. Na pociskach umieszczano zaś napisy wyrażające emocje, przede wszystkim komunikaty skierowane do przeciwnika lub mówiące o postawie walczących wobec toczącego się konfliktu. Broni nadawano nazwy wyrażające jej wyjątkowość, czy to jako narzędzia walki, czy też przedmiotu obdarzonego szczególnymi właściwościami¹¹.

W starożytności napisy umieszczano również na pociskach wystrzeliwanych z broni miotających. Mogły to być imiona rzemieślników/żołnierzy, którzy je produkowali w obozie przed bitwą¹², lub wojowników, którzy rywalizowali ze sobą i pragnęli wykazać się swymi umiejętnościami trafiania do celu. Pojawiały się też

⁷ M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford 2006, s. 112; A. Kelly, *The Cretan Slinger at War – A Weighty Exchange*, „Annual of the British School at Athens” 2012, vol. 107, s. 3–10; M. Coccoluto, *Un gruppo di ghiande missili dal saggio III* [w:] *Materiali per Populonia 5*, ed. M. Aprosio, C. Mascione, Pisa 2006, s. 188–194; M. Borrini, S. Marchiaro, P. Mannucci, *La lesività delle armi antiche: la frombola a mano*, „Archivio per l’Antropologia e la Etnologia” 2012, t. 142, s. 28–32; P.G. Sovernigo, *Le ghiande missili di Adria*, „Quaderni Friulani di archeologia” 2018, t. 28, s. 97–100. Klasyfikacja ołowianych pocisków: T. Völling, *Funditores im römischen Heer*, „Saalburg Jahrbuch” 1990, Bd. 45, s. 24–58. Słowo *glans* oznaczało również męski żołądz, co nie było bez znaczenia dla ich przeznaczenia! Por. niżej.

⁸ Onasander, *Strateg.* 19.3. Por. *SEG* 27 [1977], 966, nr 30 (Larnaka); Caes. *BG* 5.43.7; *BC* 3.63.7–8; Diod. Sic. 5.18; Liv. 38.29; Veget. *Re milit.* 1.16, 2.23.

⁹ Xenoph. *Anab.* 3.3.7–11, 16–17; Cass. Dio. 49.26.2; Veget. *Re milit.* 1.16: *teretes lapides de funda nel fustibalo destinati sagittis sunt omnibus graviores, cum membris integris letale tamen vulnus importent et sine invidia sanguinis hostis lapidis ictu intereat*, 2.23; A. Kelly, op. cit., s. 8–9; M. Borrini, S. Marchiaro, P. Mannucci, op. cit., s. 33–34. Por. Celsus *De medicina* VII 5 4: *...plumbea glans aut lapis aut simile aliquid, quod perrupta cute integrum intus insedit*; A. Kelly, op. cit., s. 24–25; M. Borrini, S. Marchiaro, P. Mannucci, op. cit., s. 34–38.

¹⁰ Por. Herodot 7.158; Strabo *Geogr.* 3.5.1–3; Verg. *Aen.* 9.579; *Georg.* 1.309; Arr. *Tact.* 15; A. Kelly, op. cit., s. 1–2; M. Borrini, S. Marchiaro, P. Mannucci, op. cit., s. 29–30.

¹¹ Umieszczanie nazw na mieczach rzymskich zob. m.in. K. Dąbrowski, J. Kolendo, *Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej. Odkrycie miecza z odciskiem stempla w Wesółkach, pow. Kalisz*, „Archeologia Polski” 1967, t. 12, s. 383–426; L. Marek, *Średniowieczne uzbrojenie Europy łacińskiej jako ars emblematica*, Wrocław 2017, s. 89–90, 103–115, 129–131. Na pociskach zrzuconych przez amerykańskie samoloty z lotniskowca USS Enterprise na Afganistan po interwencji USA po ataku 11 IX 2001 r. pojawił się m.in. napis: *high jack this fags*.

¹² Caes. *BA* 20.3: *...glandes fundere...*; A. Kelly, op. cit., s. 10. Por. *CIL* I 711; T. Völling, op. cit., s. 41; A. Buonopane, *Due ghiande missili col nome del fabbricante nel Museo Archeologico al Teatro Romano di Verona* [w:] *Hoc quoque laboris praemium, scritti in onore di G. Bandelli*, ed. M. Chiabà, Trieste 2014, s. 27.

nazwy jednostek lub miejsc pochodzenia żołnierzy. Niekiedy podawano informacje o bóstwach opiekuńczych oraz odwoływano się do wartości przyświecających walczącym¹³. Nie można pominąć także praktyki umieszczania na pociskach imion cesarzy, królów i wodzów prowadzących kampanie. Bez wątpienia takie zabiegi odziaływały psychologiczne na przeciwnika. Czasem było to zamierzone, a czasem wynikało ze specyficznego, „żołnierskiego” poczucia humoru. Takie „żarty” miały sprowokować wroga i poniżyć go¹⁴.

Niemal wszystkie wspomniane wyżej rodzaje napisów występują na pociskach znalezionych na Krecie, słynącej w starożytności ze swoich procarzy. Zarówno w okresie hellenistycznym, jak i w czasie, gdy wyspą rządili Rzymianie, na pociskach występowały nie tylko imiona wytwórców/użytkowników, ale także informacje o ich pochodzeniu z poszczególnych *poleis* kreteńskich (Knossos, Hierapytna, Gortyna, Aptera, Kydonia itd.)¹⁵. Obok napisów identyfikujących tożsamość osób czy też społeczności, do których należeli strzelający, pojawiają się komunikaty wyrażające stosunek do przeciwników. Najczęściej na pociskach znajdują się symbole (pioruny, węże, skorpiony itp.) oraz życzenia tego, co najgorsze dla wroga. Są one przepełnione typowym „żołnierskim” humorem, nierzadko nacechowanym seksualnie. Podobnie wygląda sytuacja na Cyprze, a także w innych częściach Hellady, gdzie znajdowano tego typu artefakty¹⁶.

Z czasów rzymskich, przede wszystkim z okresu schyłku Republiki, zachowała się znacząca liczba pocisków do proc oraz machin wojennych z umieszczonymi na nich symbolami i napisami. W latach 133–31 p.n.e. dochodziło do licznych konfliktów zbrojnych, w tym wojen domowych. *Glandes* są znajdowane przede wszystkim w Italii, ale także w należących do Rzymu prowincjach, jak Hiszpania, Sycylia,

¹³ Imiona bóstw na *glandes* pochodzących z Krety: A. Kelly, op. cit., s. 16–18. *Pietas* w ideologii Kw. Sertoriusza w czasie wojny na Półwyspie Iberyjskim w latach 70. I w. p.n.e.: P. Berdowski, *Pietas Erga Patriam: Ideology and Politics in Rome in the Early First Century BC: The Evidence from Coins and Glandes Inscriptae* [w:] *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues: Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, eds. K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, M. Stachura, S. Turlej, Kraków 2014, s. 152–155.

¹⁴ Odnośnie do *glandes* z kampanii pod Peruzją: J.P. Hallett, *Perusinae Glandes and the Changing Image of Augustus*, „American Journal of Ancient History” 2, s. 154: „...the sling-bullets were designed not only as the instruments of their addressees’ comeuppance, but also as testimony to the disrepute in which these addressees were held...”.

¹⁵ O procarzach z Krety pisało wielu autorów antycznych, m.in. Thuc. 6.25; Polyb. 6.22; Liv. 10.29; Sallust. *lugh.* 58. Por. A. Kelly, op. cit., s. 1–39.

¹⁶ A. Kelly, op. cit., s. 10–27, 29–33 wraz z katalogiem (tam też liczne przykłady napisów na pociskach z Krety i z innych obszarów Hellady); F. Mainardis, *Tra storia, collezionismo e falsificazione: le ghiande missili dei Civici Musei di Trieste* [w:] *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae, Provinciae imperii romani inscriptionibus descriptae* (Barcelona, 3–8 Septembris 2002) II, Acta. Monografies de la Secció Historico-Arqueologica 10, ed. M. Mayer i Olivé, G. Baratta, A. Guzmán Almagro, Barcellona 2007, s. 874–875. Seksualny kontekst tego rodzaju pocisków, przede wszystkim tych używanych przez legionistów rzymskich: J.P. Hallett, op. cit., s. 151–160; A. Kelly, op. cit., s. 18–24; A. Wypustek, *Rzymskie graffiti seksualne, erotyczne i miłosne z Pompejów i Herkulanum (I wiek n.e.)*, Warszawa 2019, s. 204–206.

wspomniana już Kreta czy Azja¹⁷. W większości przypadków na ołowianych pociskach zachowały się: imiona dowódców rzymskich lub ich skróty (na przykład na *glans* pochodzącej z Krety widnieją dwie litery *ME*, oznaczające być może imię wodza Kw. Cecyliusza Metellusa Kretyka, który ujarzmił tę wyspę¹⁸), numer formacji/legionu, do którego należał żołnierz wyrzucający pocisk, lub numer oddziału, dla którego był przeznaczony, a także propagandowe hasła i symbole. Ze względu na treść zachowanych napisów najbardziej interesujące są *glandes plumbeae* znalezione na polach pod Peruzją (dzisiejsza Perugia). Na przełomie 41/40 roku p.n.e. toczyły się tam walki między oblegającym miasto oddziałami Oktawiana a zamkniętymi w Peruzji wojskami brata triumwira M. Antoniusza, konsula L. Antoniusza, któremu towarzyszyła Fulwia, żona triumwira¹⁹. Znalezione tam ołowiane pociski charakteryzują się niezwykle sugestywnymi komunikatami – za ich pomocą obie strony wyrażały swój stosunek do przeciwnika. Wydźwięk tych napisów oddaje bardzo gorącą atmosferę wspomnianego konfliktu. Napisy są jednak przede wszystkim świadectwem posługiwania się przez obie strony plotkami przy tworzeniu komunikatów umieszczanych na *glandes*, a także rubasznego poczucia humoru legionistów, który zapewne współgrał z chęcią poniżenia drugiej strony przez dowódców i żołnierzy²⁰. Można stwierdzić, że inskrypcje na zachowanych ołowianych pociskach z wojny peruzuńskiej są wyjątkowe, ponieważ zawierają one mocne i jednoznaczne konotacje seksualne²¹, co odróżnia je od napisów na *glandes plumbeae* znanych z innych pól bitewnych okresu schyłkowej Republiki.

¹⁷ Hiszpania: Ilerda (J.L. Villar, *César contra Pompeyo. Glandes inscriptae de la batalla de Ilerda (49 aC)*, „Chiron” 2003, t. 43, s. 431–458); Sycylia: Enna (*CIL* I² 847 = X 8063 = *Eph. Ep.* I 19 = *ILLRP* 1088: *L(ucius) Piso L(uci) f(ilius) co(n)s(ul)*). Por. S.M. Marengo, *Gaetano de Minicis antiquario collezionista e le ghiande missili* [w:] *I fratelli de Minicis. Storici, archeologi e collezionisti del Ferrmano. Atti del convegno di studi Ferrmo, Sala del consiglio comunale 26 settembre 2014*, ed. G. Paci, Ancona–Fermo 2015, s. 118.

¹⁸ Por. Cass. Dion 36.18.

¹⁹ Wojna peruzuńska: Vell. Pat. II 74; Suet. *Aug.* 14, 15, 96; App. *BC* V 14–49; Dion XLVIII 13–15; E. Gabba, *The Perusine War and Triumviral Italy*, „Harvard Studies in Classical Philology” 1971, vol. 75, s. 139–160; J.M. Roddaz, *Lucius Antonius*, „Historia” 1988, vol. 37 (3), s. 317–346; R. Syme, *Rzymska rewolucja*, tłum. A.M. Baziór, Poznań 2009, s. 210–217; A.B. Miączewska, *Lucjusz Antoniusz i republikańska propaganda. Polityczne i militarne strategie w czasie wojny o Peruzję w 41 r. p.n.e.* [w:] *Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim*, red. H. Kowalski, P. Madejski, Lublin 2015, s. 169–194. *Glandes* spod Peruzji: J.P. Hallett, op. cit., s. 151–171.

²⁰ Nawiązanie przez umieszczających inskrypcje na *glandes* do plotek krążących w Rzymie np. *CIL* XI 6721.11 = *Eph. Ep.* VI 62: *laxe Octavi*, [wizerunek *fallusa*]/ *sede*. Napis ten miał nawiązywać do oskarżeń Oktawiana o praktyki homoseksualne w wieku młodzieńczym, por. Suet. *Aug.* 68; 71; J.P. Hallett, op. cit., s. 153, 157–160; A. Wypustek, op. cit., s. 205–206. Por. Cic. *Phillip.* 2.48; 2.99; 2.113 (Fulwia); Vell. 2.74 (Oktawian, Fulwia, L. Antoniusz); Mart. *Epigram.* 11.20 (Oktawian); J.P. Hallett, op. cit., s. 156–164; R. Syme, op. cit., s. 214.

²¹ Jednym ze znaczeń terminu *glans*, *glandes*, a więc żołądź lub orzech, jest także zakończenie penisa – żołądź, co mogło się kojarzyć z seksualną penetracją. Miały z tym współgrać również symbole pioruna umieszczane na pociskach, które mogły symbolizować męską potencję. Według A. Wypustka (op. cit., s. 205) być może oznaczało to, że „miały niczym fallusy penetrować otwory ciała wyszydzanych, poniżanych w ten sposób wrogów. Penetracja odbytu mogła być równoznaczna ze skłonie-

Bardzo interesujące są również inskrypcje na *glandes* spod Askulum, gdyż uzupełniają one naszą ograniczoną wiedzę o wydarzeniach w tym piceńskim mieście w latach 91–89 p.n.e. Wojna ze sprzymierzeńcami stanowiła skutek długiego procesu przemian we wzajemnych relacjach między Rzymem i obywatelami rzymskimi a mieszkańcami Italii, którzy w większości posiadali status *socii*. Wpływ na ten proces miały różne czynniki: polityczne, administracyjno-prawne, społeczne i gospodarcze. Do wybuchu konfliktu przyczyniło się też zapewne wprowadzenie do wewnętrznego dyskursu politycznego obietnicy przyznania obywatelstwa rzymskiego lub wybranych przywilejów z nim związanych wszystkim mieszkańcom Italii. Po raz pierwszy próbowano to zrobić w 125 roku, za sprawą konsula M. Fulwiusza Flakusa, a później w czasie trybunatu G. Semproniusza Grakchusa, którego Flawiusz Flakus był współpracownikiem²². Politycy rzymscy jednak dość instrumentalnie traktowali tę obietnicę i nie miała szans powodzenia wobec zdecydowanego sprzeciwu rzymskiego *populusu*, nie chciał on bowiem dzielić się swoimi przywilejami z resztą mieszkańców Półwyspu Apenińskiego. Akceptowano nadawanie obywatelstwa wybranym osobom, czasem większym grupom (żołnierzom kohort z Camerinum), a wyjątkowo całym społecznościom italskim – na przykład w 188 roku otrzymali je mieszkańcy Arpinum (dzisiejsze Arpino), Fundi (Fondi) i Formiae (Formia)²³. Aż do momentu wybuchu krwawej wojny ze sprzymierzeńcami Rzym nie zdecydował się na rozszerzenie obywatelstwa na wszystkich mieszkańców Italii, chociaż według zewnętrznych wrogów Republiki była ona państwem, które zbudowało swoją potęgę, nadając dość chętnie *civitas optimo iure*²⁴. Od schyłku lat 30. II wieku aż do końca lat 90. I stulecia postulat nadania obywatelstwa rzymskiego pojawiał się kilkakrotnie w dyskursie politycznym i założeniach programowych wszystkich rzymskich opcji politycznych. Ze strony popularów podejmowali go M. Fulwiusz Flakus i Gajusz

---

niem wroga do ucieczki i tym samym niejako »nadstawianiem się« na tego rodzaju upokorzenia». Por. J.P. Hallett, op. cit., s. 156. Oto kilka przykładów: *CIL XI 6721.7 = Eph. Ep. VI 58 = ILLRP 1008: Pet[fo] Octav[i]a[ni] culu[m]*; *CIL XI 6721.9 = Eph. Ep. VI 60: [s]alv[e]*, *Octavi: fel[l]as*; *CIL XI 6721.14 = Eph. Ep. VI 65 = ILLRP 1112: L. A[ntoni] calve, Fulvia culum pan[dite]* (obok napisu symbol pioruna); *CIL XI 6721.5: Peto [la]ndicam Fulviae*. Por. J.P. Hallett, op. cit., s. 152–164; S.M. Marengo, op. cit., s. 116–117, 118. Zob. C. Zangemeister, *Glandes plumbeae latinae inscriptae*, *Ephemeris Epigraphica* 6, Rome 1885, s. 52–79. L. Antoniusz i Fulwia nie byli lubiani przez żołnierzy, którzy chcieli doprowadzić do ugody między stronami sporu, nazywając legionistów, wg Kasjusza Diona (48.12.3), „senatem w wojskowych sandałach”.

²² Cic. *Pis.* 95; *Philipp.* 3.17; *Fin.* 5.22; *Invect. Rhet.* 2.34; *Brut.* 170; *Liv. Per.* 60; *Vell.* 1.15, II 6; *Val. Max.* 2.8.4, 9.5.1; *Plut. C. Gracch.* 15; *App. BC* 13.21, 13.34; *Amm. Marc.* 25.9; E. Badian, op. cit., s. 176–182; D. Stockton, *The Gracchi*, Oxford 1979, s. 158–159; A. Keaveney, *Rome and the Unification of Italy*, Kent 2005, s. 51–56; J. Dart, op. cit., s. 50–51, 58–59. Autorem *Lex Iunia* był trybun 125 r. M. Juniusz Pennus: Cic. *Off.* 3.47; *Val. Max.* 3.4.5; E. Badian, op. cit., s. 177–178; A. Keaveney, op. cit., s. 53–55; J. Dart, op. cit., s. 51.

²³ Nadanie pełnego obywatelstwa Formiae, Fundi i Arpinum: *Liv.* 38.36.7–8. Por. A. Keaveney, op. cit., s. 1–44; E. Bisham, *From Asculum to Actium: The Municipalization Italy from the Social War Augustus*, Oxford 2007, s. 238–240; S. Kendall, *The Struggle for Roman Citizenship: Romans, Allies, and the Wars of 91–77 BCE*, Gorgias Press 2013, s. 83–88; J. Dart, op. cit., s. 46–51; A. Raggi, op. cit., s. 85–96.

²⁴ Por. *Syll.*³ 543 (Filip V Macedoński).

Grakchus w 123 i 122 roku²⁵. Sięgali po niego również oponenti popularów – tuż przed wybuchem *bellum Marsicum* stał się jednym z ważniejszych punktów programu optymaty M. Liwiusza Druzusa, trybuna ludowego 91 roku²⁶. Podosycanie i podtrzymywanie nadziei na uzyskanie *civitas optimo iure* skłaniało mieszkańców Italii do wspierania tych rzymskich polityków, którzy obiecywali jego nadanie. Jednocześnie Rzymianie gwałtownie wygaszali te oczekiwania, wprowadzając ustawy takie jak *lex Licinia Mucia* z 95 roku. Prawo to nakazywało wydalenie z Rzymu wszystkich wspierających omawiany postulat Italików nieposiadających obywatelstwa rzymskiego. O instrumentalnym wykorzystywaniu wspomnianego postulatu świadczy fakt, że czasem osoby, które najpierw sprzeciwiały się nadaniu obywatelstwa Italikom, po pewnym czasie wspierały rzymskich polityków zamierzających wprowadzić ustawę nadającą tymże *civitas optimo iure!* Za przykład może posłużyć znakomity mówca L. Licyniusz Krassus – jako konsul 95 roku zaliczał się do współautorów *lex Licinia Mucia*, ale w 91 roku wspierał trybuna ludowego M. Liwiusza Druzusa, zamierzającego nadawać obywatelstwo²⁷.

Niewątpliwie fiasko owych planów i śmierć trybuna M. Liwiusza Druzusa jesienią 91 roku oraz rozprawa w Rzymie z jego zwolennikami (działania trybunału ustanowionego przez ustawę *lex Varia de maiestate* trybuna 90 roku Kw. Wariusza Sewerusa Hybrydy) doprowadziły do wybuchu wojny²⁸. Wydaje się, że Italikowie

²⁵ *Ad Heren.* 4.9, 4.37; *Cic. Orat.* 2.106, 3.183; *Att.* 5.11.2; *Brut.* 99; *Liv. Per.* 70, 71; *Diod. Sic.* 37.12; *Plut. C. Gracch.* 2, 3, 8, 9, 14, 15, 18; *App. BC* 13.21, 13.23, 13.34; E. Badian, *op. cit.*, s. 176–191; A. Keaveney, *op. cit.*, s. 47–75; K. Bringmann, *Historia republiki rzymskiej*, tłum. A. Gierlińska, Poznań 2010, s. 196–197; 206–207; S. Kendall, *op. cit.*, s. 139–221; J. Dart, *op. cit.*, s. 51–52, 58–61. Niektórzy badacze sugerują, że postulat przyznania obywatelstwa mógł pojawić się już w 133 r., ale przekazy źródłowe na ten temat są niejasne: *Vell. 2.2*, 2.3; *App. BC* 13.13.56–57. Por. D. Stockton, *op. cit.*, s. 72–73; J. Dart, *op. cit.*, s. 78–80.

²⁶ Liwiusz Druzus i projekty reform: *CIL I* 199 (*elogium* z Vibo); *CIL X* 44; *Cic. Dom.* 16, 50, 120; *Mil.* 16; *Offic.* I 108; *Orat.* 1.7, 1.26, 3.1; *Asc.* 21, 22, 69A; *Liv. Per.* 70, 71; *Diod. Sic.* 37.10, 37.11; *Vell. 2.13*; *Plin. NH* 25.21, 25.52, 28.48, 33.20, 33.46, 33.50, 33.55; *Flor.* 2.5, 2.6; *Plut. Cato. Min.* 1, 8; *App. BC* 13.35, 13.36, 13.37, 13.39; *Cas. Dion* 28 fragm. 96; *Vir. Ill.* 66 8; E. Badian, *op. cit.*, s. 216–217; A. Keaveney, *op. cit.*, s. 77–98; K. Bringmann, *op. cit.*, s. 226–228; J. Dart, *op. cit.*, s. 70–85, 93–97. *Bellum Marsicum* było jedną z nazw, pod jaką występuje konflikt Rzymu ze sprzymierzeńcami w źródłach, prawdopodobnie używaną najwcześniej. Inne pojawiające się w dziełach autorów antycznych to *bellum Italicum* i *bellum sociale*. Starożytne przekazy dotyczące tej wojny zebrał A. von Domaszewski w książce pt. *Bellum Marsicum* wydanej w Wiedniu w 1924 r.

²⁷ *Cic. Orat.* 1.24–1.25, 1.40; *Offic.* 3.11; *Balb.* 21; *Brut.* 103; *Asc. Corn.* 67C; *Sallust. Hist.* I fragm. 20–22; E. Badian, *op. cit.*, s. 220; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, Poznań 2004, s. 308–311, 325–329; K. Bringmann, *op. cit.*, s. 225; J. Dart, *op. cit.*, s. 63–65. Kw. Mucjusz Scewola był krewnym P. Licyniusza Krassusa Diwesa Mucjanusa, jednego z *tres vires agris dandis assignandis iudicandis*, i teścia G. Semproniusza Grakchusa: *Cic. Orat.* 1.40; *Brut.* 103; *Val. Max.* 3.7.6.

²⁸ Appian (*BC* 13.36) wskazywał, że nie wszystkie działania Druzusa cieszyły się uznaniem ze strony Italików. Przede wszystkim protesty wzbudził projekt rozdziału ziemi, przeciw któremu mieli wystąpić Etruskowie i Umbrowie: E. Badian, *op. cit.*, s. 217–219, 221–222; J. Dart, *op. cit.*, s. 94. Por. *Senec. Brev. Vit.* 6: *ingens totius Italiae coetus*. Trybunał Wariusza: *Cic. Nat. Deor.* 3.81; *Orat.* 1.25; *Brut.* 89; *Asc. Corn.* 22, 73–74; *Val. Max.* 3.7.8, 8.6.4; *App. BC* 13.37; E. Gruen, *Lex Varia*, „Journal of Roman Studies” 1965, vol. 55, s. 59–73; H. Mouritsen, *Italian Unification: A Study in Ancient and Modern Historiography*, Bulletin of the Institute of Classics Studies, Supplement 70, London 1998,

przygotowywali się już wcześniej na ewentualność upadku projektu Druzusa, zawierając porozumienia między sobą i zacieśniając wzajemne kontakty. Z jednej strony przygotowania militarne nie były specjalnie potrzebne, gdyż rzymscy *socii* musieli być zawsze gotowi na każde wezwanie Republiki do udzielenia jej wsparcia na mocy *foedera* zawartych z Rzymem²⁹. Z drugiej jednak strony prawdopodobnie takich przygotowań nie dałoby się długo utrzymywać w tajemnicy. Wiemy, że jeszcze przed wybuchem wojny jeden z przywódców Italików, Kw. Popediusz Silo, współpracujący wcześniej z Liwiuszem Druzusem, miał do dyspozycji 10 000 uzbrojonych zwolenników, ale Rzym nie zdecydował się na działania wojskowe przeciwko niemu³⁰. Wydaje się, że albo Republika nie traktowała jego poczynań jako zagrażających porządkowi, albo uważała je tylko za przejaw nacisku ze strony *socii*, na który nie należało zbyt gwałtownie reagować, ponieważ taka reakcja wobec napiętej wówczas sytuacji mogła przynieść kłopoty Republice.

Już jesienią 91 roku Rzym wysłał do części italskich ośrodków swoich urzędników, dość dobrze zorientowanych w sytuacji panującej w poszczególnych regionach. Przykładem takich misji może być właśnie Askulum w Picenum, gdzie pojawił się pretor 91 roku Kw. (lub G.) Serwiliusz Cepion, aby wyperswadować mieszkańcom działania naruszające *foedus* zawarty z Rzymem. Do Lukanii udał się zaś pretor Serw. Sulpicjusz Galba. Grupa Popediusza Silona została powstrzymana bez użycia siły, ponieważ Gn. Domicjuszowi Ahenobarbusowi udało się uspokoić sytuację³¹.

s. 131–134; A. Keaveney, op. cit., s. 165–166; J. Dart, op. cit., s. 104–105. Por. L.A. Valverde, *El toro contra la loba. La guerra de los aliados (91–87 A.C.)*, Madrid 2007, s. 41–56.

²⁹ CIL P 2 585 = FIRA P 7 1, 31, P 8 21 50: *cives Romani sociumque nominisque Latinis quibus ex formula togatorum milites in terra Italia imperare solet [vide] (z lex agraria z 111 r. p.n.e.)*; Polyb. 2.24.7–8; Liv. Per. 20; Diod. Sic. 25 fragm. 13; Plin. NH 3.20.138; Eutrop. 3.5; Oros. 4.13; A.J. Toynbee, *Hannibal's Legacy: The Hannibalic War's Effects on Roman Life*, vol. I, London 1965, s. 424–438, 479–505; P. Brunt, *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*, Oxford 1971, s. 545–549; A.N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford 1973, s. 158, przyp. 2; A. Giardina, *L'identità incompiuta dell'Italia romana [w:] L'Italie d'Auguste à d'Diocletien. Actes du colloque international organisé par l'École française de Rome, l'École des hautes études en sciences sociales, le Dipartimento di scienze storiche, archeologiche, antropologiche dell'Antichità dell'Università di Roma La Sapienza et le Dipartimento di scienze dell'Antichità dell'Università di Trieste (Rome, 25–28 mars 1992)*, ed. C. Nicolet, Rome 1995, s. 63–70; S. Oakley, *The Roman Conquest of Italy [w:] War and Society in the Roman World*, eds. J. Rich, G. Shipley, London–New York 2002, s. 17–22, 184–185; E. Bispham, op. cit., s. 59–65.

³⁰ Liv. Per. 71; Diod. Sic. 37.13; H. Mouritsen, op. cit., s. 130; A. Keaveney, op. cit., s. 117–118; J. Dart, op. cit., s. 102–104. Popediusz Silon: Diod. Sic. 37.2.6, 37.13; Val. Max. 3.1; Plut. *Cato Min.* 1–2; *Vir. Ill.* 80 1; J. Dart, op. cit., s. 76–78. W źródłach antycznych pojawia się kilka wersji jego *gentilicum*: Popaedius (Vell. 2.16; Noniusz 356 ap. Sisenna; Oros. 6.18.25); Poppaedius (Liv. Per. 76; Flor. 2.6); Pompaedius (Diod. Sic. 37.6; Plut. *Cato Min.* 2 i Cas. Dion 48.41.1 – o jego potomku). Wcześniej Italikowie próbowali dokonać zamachu na konsulów 91 r. – Sekstusa Juliusza Cezara i L. Marcjusza Filipa – w czasie *faerie Latinae*, ale ostrzegł ich Druzus, który prawdopodobnie posiadał informacje o spisku od bliskiego mu Popediusza Silona: Flor. 2.6; Cas. Dion 28.96.4; J. Dart, op. cit., s. 82–83.

³¹ Serwiliusz w Asculum: Cic. *Font.* 41; Diod. Sicul. 37.13; Liv. Per. 72; Vell. 2.15; App. BC 13.171–13.174; Flor. 2.6; Obseq. 54; Schol. Bobien. *Sulla* 52 Stangl.; Oros. 5.18.8; Münzer *Servilius* (29) RE LII szp. 1767–1768; T.P. Wiseman, *New Men in the Roman Senate, 139 B.C.–A.D. 14*, Oxford 1971, s. 44; U. Laffi, M. Pasquinucci, E. Gabba, op. cit., s. XVIII–XXII; s. Kendall, op. cit., s. 105–121;

Najprawdopodobniej Rzymianie chcieli znów wycofać się z obietnic nadania obywatelstwa złożonych przez Druzusa³². Jeśli rzeczywiście takie były rzymskie plany, to wydarzenia w Askulum całkowicie je udaremniły. Serwiliusz, któremu ktoś z bliskich, najprawdopodobniej spośród mieszkańców lub jego klientów z Askulum, doniósł o podejrzanych ruchach w mieście – pojawianiu się obcych osób – zamiast spokojnie rozeznaczyć się w sytuacji, wkroczył do niego wraz z otaczającym go orszakami. W amfiteatrze przedstawił swoje oskarżenia wobec mieszkańców i lokalnych notabli. Ci zaś, obawiając się, że ich plany są już Rzymianom dobrze znane, zaatakowali pretora i jego ludzi. Serwiliusz Cepion, jego legat (M.?) Fontejusz i towarzyszący im Rzymianie zostali zabici. Następnie mieszkańcy zaczęli mordować innych obywateli rzymskich obecnych w mieście, zrywając tym samym przymierze z Rzymem zawarte w 268 roku³³. Później mieszkańcy Askulum – jak informują nas Kasjusz Dion we fragmencie 98 księgi XXIX i Juliusz Obsekwens – najprawdopodobniej podjęli jakieś działania przeciw sąsiadom, którzy nie opowiedzieli się po ich stronie. Niewątpliwie Askulum odegrało ważną rolę w omawianym konflikcie. Tu rozpoczęła się wojna i tu dokonano pierwszej masakry obywateli rzymskich. Rzymianie uważali, że za wszelką cenę należy zdobyć miasto, aby pomścić pomordowanych. Natomiast dla przywódców Italików stało się ono miejscem, z którego wyszło hasło do walki z hegemonią rzymską, i z tego powodu należało go bronić. Tak więc dla obu stron, z zupełnie odmiennych powodów, Askulum stanowiło ważny symbol. Wielu dowódców italskich miało swoje korzenie w Askulum i w Picenum, na przykład G. Widacyliusz³⁴, Wentydusz Bassus³⁵ (ojciec słynnego rzymskiego wodza i pogromcy Par-

A. Raggi, op. cit., s. 89–91. Na związki G. (Kw.) Serwiliusza z Asculum zwraca uwagę R. Borgognoni, op. cit., s. 31–32; T.P. Wiseman, op. cit., s. 44, przyp. 2. Gn. Domicjusz Ahenobarbus: H. Mouritsen, op. cit., s. 130; R. Borgognoni, op. cit., s. 33 przyp. 37; A. Keaveney, op. cit., s. 117–118; J. Dart, op. cit., s. 86–88. Ród Domicjuszy miał silne związki z arystokracją Marsów, stąd jego wysłanie do Popepiusza Silona. Serwiusz Sulpicjusz Galba w Lukanii: Liv. Per. LXXII; A. Keaveney, op. cit., s. 117–118; J. Dart, op. cit., s. 102–103. Wzajemne powiązanie rzymskich elit z italskimi: Liv. 42.1.10.

³² Dyskusja nad tym, czy celem Italików było rzymskie obywatelstwo, czy też zrzucenie jarzma władzy rzymskiej, toczy się w nauce od wielu lat. Nasze źródła w tym względzie także są niejednoznaczne. Na przykład u Plutarcha, w biografii Mariusza, znajdziemy informację, że Italikowie walczyli, ponieważ chcieli się pozbyć hegemonii Rzymu (*Mar.* 32), natomiast w żywocie Katona Młodszego (*Cato. Min.* 1–2) pisze on, że ich celem było uzyskanie *civitas optimo iure*, por. J. Dart, op. cit., s. 78–79.

³³ Cic. *Font.* 18; Liv. *Per.* 71; Diod. Sic. 37.12–37.13; Vell. 2.15; App. *BC* 13.38; Flor. 2.6; Obseq. 54: *A Picentibus Romani barbaro more excruciatii*; Oros. 5.18; Ch. Delplace, op. cit., s. 37; R. Borgognoni, op. cit., s. 32–33; J. Dart, op. cit., s. 99–100. Pretura Kw. Serwiliusza Cepiona: T.R.S. Broughton, op. cit., vol. II, s. 20; T.C. Brennan, *The Praetorship in the Roman Republic*, vol. II, Oxford 2000, s. 371–373. Nie było to pierwsze wystąpienie tego miasta przeciw hegemonii Rzymu, ponieważ do wystąpienia jego mieszkańców miało dojść już w 125/124 r., ale okoliczności tych wydarzeń są niejasne: *Vir. Ill.* 65 2; A. Raggi, op. cit., s. 89; M. Piegdoń, *Ager Gallicus...*, s. 129–130. Podobnych aktów okrucieństwa wobec Rzymian i ich sprzymierzeńców dopuszczano się m.in. w Pinnie na terytoriach Westynów: *Ad Heren.* 2.28(45); Val. Max. 5.4.7.

³⁴ Znanych jest kilka wersji jego *gentilicum*: *Iudacilius*, *Vadeucilius*, *Gaivadacilius*: por. inskrypcja *CIL IX 5426* z Falerium (dzis. Falerio) w Picenum, która jednak podaje inne *gentilicum*: L. Celer *Quidacilius*.

³⁵ Gell. *NA* 15.4; Cass. Dion 48.51.4–5; G. Paci, *Ricerche di storia e di epigrafia romana delle Marche*, Tored 2008, s. 221–226.

tów spod Gindaros w 38 roku), Wettiusz Skaton³⁶ i T. Herenniusz³⁷. Także rzymscy wodzowie, jak Gn. Pompejusz Strabon, mogli liczyć na wsparcie ze strony klientów z tego regionu, którzy znaleźli się w ich sztabie³⁸.

Do pierwszych starć w Picenum doszło w ostatnich miesiącach 91 roku. Na początku konfliktu Gn. Pompejusz Strabon nie był samodzielny dowódcą, ale jednym z kilku legatów (obok T. Dydiusza, P. Licyniusza Krassusa, M. Klaudiusza Marcellusa, L. Korneliusza Sulli i być może Kw. Lutacjusza Katullusa) w armii konsula P. Rutyliusza Lupusa, który sprawował naczelne dowództwo na północnym froncie działań³⁹. Jego rola wzrosła, gdy mający niewielkie doświadczenie wojskowe konsul poległ w bitwie z Marsami 11 czerwca 90 roku, a jeszcze bardziej gdy w lipcu tego samego roku zginął Kw. Serwiliusz Cepion. Pierwotnie działania Strabona przeciwko mieszkańcom Askulum nie zakończyły się sukcesem, gdyż został pobity przez połączone wojska italskich wodzów: P. Wettiusza Skatona, T. Lafreniusza i P. Widacyliusza⁴⁰. Pokonany musiał się schronić do kolonii latyńskiej Firmum, gdzie wraz ze swymi żołnierzami mógł liczyć na wsparcie wiernych kolonistów, którzy zresztą walczyli w jego oddziałach⁴¹. Przybycie posiłków rzymskich pod wodzą Serw. Sulpicjusza Galby nie tylko uwolniło od oblężenia Pompejusza Strabona, lecz także pomogło dowódcom rzymskim wspólnie zaatakować siły italskie pod Firmum i odnieść zwycięstwo. Rozgromiono oddziały T. Lafreniusza, a sam wódz być może zginął w bitwie⁴². Zwycięstwo pod Firmum pozwoliło Strabonowi ruszyć pod Askulum, które zostało oblężone. Jednakże mimo krwawych walk prowadzono również rozmowy. Miały się one odbyć między dowódcą italskim Wettiuszem Skatonem a Gn. Pompejuszem Strabonem pod koniec 90 roku lub na początku 89 roku, gdy Italikowie podjęli nieudaną próbę uwolnienia miasta. Źródła sugerują nam, że

³⁶ Cic. *Philipp.* 12.27 (P. Wettiusz Skaton); App. *BC* 13.40, 13.41, 13.47 (P. Wentiliusz lub Wentydusz); Eutrop. 5.3 (T. Wettiusz).

³⁷ Eutrop. 5.3.2; Serv. *ad Aen.* 9.587; U. Moscatelli, *Municipi romani della V regio augustea. Problemi storici ed urbanistici del Piceno centro-settentrionale (III-I sec. a.C.)*, „Picus” 1985, t. 5, s. 70.

³⁸ Por. wyżej.

³⁹ App. *BC* 13.40; J. Dart, *The Social War, 91 to 88 BCE...*, s. 140–141. Władza Sekstusa Juliusza Cezara została prorogowana. Jako teren swoich działań otrzymał Picenum: A. Keaveney, op. cit., s. 141; L.A. Valverde, op. cit., s. 87–89; J. Dart, op. cit., s. 118, 140.

⁴⁰ Konsulów rzymskich w wojnie ze sprzymierzeńcami nisko oceniają autorzy źródeł: App. *BC* 13.46; Cass. Dion 31 fragm. 100; Oros. 5.18. Klęski wodzów rzymskich: App. *BC* 13.48. Przebieg działań militarnych w Picenum przyjąłem generalnie za: J. Dart, op. cit., s. 140–148. Według Appiana (*BC* 13.41–13.43) wojska trzech wodzów italskich połączyły się niedaleko Mons Falernus w pobliżu rzeki Wolturnus w północnej części Kampanii (Plin. *NH* 14.8.6). Widacyliusz prowadził wcześniej działania w Apulii, Wettiusz Skaton nieopodal Aesernii i (później) rzeki Tolenus (dzis. Toleno), a Lafreniusz w samym Picenum. Przepuszczalnie w północnej części Picenum działania militarne prowadzili Gn. Pompejusz Strabon i Serw. Sulpicjusz Galba, a w południowej Sekstus Juliusz Cezar, który zmarł w trakcie sprawowania urzędu konsula. Por. R. Borgognoni, op. cit., s. 34; L.A. Valverde, op. cit., s. 87–89.

⁴¹ Świadczyć o tym mogą napisy *Fir(manorum?)* na pociskach wystrzelianych przez żołnierzy Strabona w trakcie oblężenia Asculum, por. niżej.

⁴² Innego zdania był A. von Domaszewski (*Bellum Marsicum*, Wien 1924, s. 23), który na podstawie jednego z passusów Frontynusa (*Strateg.* III 17 8) doszedł do wniosku, że Lafreniusz wcale nie zginął, ale wycofał się z niedobitkami swoich wojsk. Potwierdzać to może napis na jednym z pocisków spod Asculum (*CIL* I² 848 = *ILLRP* 1090), gdzie występuje on prawdopodobnie w randze pretora.

negocjacje umożliwił fakt, iż *gens Pompeia* miał dobre relacje z różnymi rodami na tym obszarze. W tym wypadku chodziło najprawdopodobniej o *hospitium* między italskim dowódcą a krewnym Gnejusza, Sekst. Pompeuszem Strabonem⁴³. Następnie jednemu z wodzów italskich, Widacyliuszowi, udało się dostać do miasta. Uznał, że nie ma ono szans się obronić i nikt nie przybędzie z odsieczą. Popełnił samobójstwo wraz z najbliższymi współpracownikami, zamordowawszy wcześniej tych, którzy myśleli o poddaniu się. Mimo to miasto broniło się niemal przez cały rok 89⁴⁴ i zostało zdobyte 17 listopada 89 roku przez Pompejusza Strabona⁴⁵. Sukcesy w prowadzeniu działań przez Pompejusza Strabona w Picenum pozwoliły mu uzyskać urząd konsula w 89 roku, który był zwieńczeniem jego błyskotliwej kariery.

Świadectwem owych dramatycznych wydarzeń są właśnie *glandes* znalezione na tym obszarze Picenum, gdzie prowadzono walki w trakcie *bellum Marsicum*. Umieszczone na nich napisy dostarczają nam niezwykle cennych danych i uzupełniają nieliczne przekazy opisujące omawiany konflikt. Inskrypcje na pociskach występują w języku łacińskim, a także w języku etruskim⁴⁶. Te pierwsze informują nas zarówno o osobach, które prawdopodobnie je wykonały (o żołnierzach poszczególnych formacji obu armii), jak i o samych jednostkach prowadzących działania pod Askulum. Do oddziałów rzymskich walczących pod miastem miały należeć legiony: czwarty, o którym mowa na pociskach oznaczonych jako *CIL I² 867 = IX 6086 = ILL-RP 1096: Legio quar(ta)*, a także *CIL I² 868, 869*; piętnasty, uwieczniony na pociskach oznaczonych jako *CIL I² 872 = IX 6086: L(egio) XV*, i *I² 870* (gdzie występuje jeszcze pierwsza litera *praenomen M.* i trzy litery *gentilicum „Ruf.”*, a więc *M. Ruffius*] lub *M. Ruffienus*] wraz z cyfrą oznaczającą numer legionu „XV”) oraz *CIL I² 871*, a także *CIL I² 872 i 873* oraz *CIL IX 6086, 36 i 37*, na których odpowiednio znajdują

⁴³ Spotkanie Strabona ze Skatonem opisał Cynceron, który jako młody człowiek służył w armii Strabona: Cic. *Philipp.* 12.27. Por. Cic. *Brut.* 46 (169); Plut. *Pomp.* 6; E. Badian, op. cit., s. 11–12, 154–155; T.P. Wiseman, op. cit., s. 273; H. Mouritsen, op. cit., s. 164–165; R. Seager, *Pompey the Great: A Political Biography*, Oxford 2002, s. 21; R. Borgognoni, op. cit., s. 42–43; A. Keaveney, op. cit., s. 151, 159, przyp. 2; L.A. Valverde, op. cit., s. 136–137; R. Syme, op. cit., s. 92, 252; J. Dart, op. cit., s. 154–155. Por. Cic. *Divinat.* 1.33.72, 2.30.65; *Rab.* 10.27; Plut. *Cic.* 2; C. Cichorius, op. cit., s. 181; N. Criniti, op. cit., s. 179. Por. K. Kumaniecki, *Cynceron i jego współczesni*, Warszawa 1959, s. 51. Udział Sulli w wojnie ze sprzymierzeńcami m.in. F. Santangelo, *The Elites and the Empire: A Study of Roman Policies in Italy and Greek East*, Leiden 2007, s. 68–77; L.A. Valverde, op. cit., s. 98–101. Według Wellejusza Paterkulusa (2.21) pod Askulum miało się spotkać 60 000 Italików i 75 000 Rzymian. Orozjusz (5.18.18) twierdził, że miasto próbował uwolnić niejaki Fraucus na czele 25 000 ludzi, głównie Marsów, ale poniósł klęskę i zginął. Na temat różnic między przekazami Appiana i Orozjusza: J. Dart, op. cit., s. 155–156. Por. A. Keaveney, op. cit., s. 216. *Hospitium*: J.R. Patterson, *Elite Networks in pre-Social War Italy* [w:] *L'Italia centrale e la creazione...*, s. 42–46.

⁴⁴ Liv. *Per.* 73–76; Vell. 2.20–2.21; App. *BC* 13.63; 13.66; Oros. 5.19.10; U. Ewins, op. cit., s. 75; A. Krawczuk, op. cit., s. 47–65. Por. L.A. Valverde, op. cit., s. 102–105, 138–139.

⁴⁵ Świadectwem odzicia triumfu jest również inskrypcja: *Iscr. Ital.* XIII 1, s. 85 i 563: *Cn. Pompeius Sex. f. Cn. n. Strabo co(n)s(ul) de Asculaneis et Picentibus VI K. Ian. A. DCLXIV*, która pozwala dokładnie określić datę triumfu rzymskiego wodza. Por. Asc. *Pis.* 14; Flor. 2.6; A. Krawczuk, op. cit., s. 55; R. Borgognoni, op. cit., s. 43; M. Luni, op. cit., s. 94; J. Dart, op. cit., s. 166.

⁴⁶ Wykaz napisów *glandes* z napisami w języku etruskim z różnych ośrodków: C. Zangemeister, op. cit., s. XVIII–XXIV. W Askulum oprócz pocisków zachował się również relief przedstawiający procarzy, datowany na I w. p.n.e. Można go zobaczyć w muzeum archeologicznym w Ascoli Piceno.

się numery legionów „X” i „IX” lub „XP”. Na części z nich widnieje symbol interpretowany jako miecz lub raczej sztylet (*pugio*), co jeszcze wzmacnia siłę przekazu (*CIL* IX 6086, 38). O obecności wymienionych jednostek wojskowych nic byśmy nie wiedzieli, gdyby nie świadectwa epigraficzne na *glandes*, ponieważ antyczni autorzy nie wymieniają konkretnych legionów walczących w tym okresie pod Askulum. Dzięki *glandes* możemy się dowiedzieć, iloma i jakimi jednostkami dysponowali Rzymianie w czasie walk o miasto⁴⁷.

Wśród znalezionych *glandes plumbeae* występują również takie, które dowodzą, że żołnierze identyfikowali się z poszczególnymi stronami konfliktu, a więc z Italicami, o czym świadczą napisy oznaczone jako *CIL* I² 848 = *ILLRP* 1089, gdzie obok *ITALI* pojawia się skrócona forma zapisu imienia „*T LAF*” i prawdopodobnie nazwy urzędu pretora „*PR*”, co może być odczytane *Itali // T(itus) Laf(renius) pr(aetor)*, czy też *CIL* I² 850 = IX 6086, gdzie pojawia się napis „*ITAL*”, a więc *Ital(i)* lub *Ital(orum)*⁴⁸, lub z Rzymianami, o czym informują przytoczone już wyżej napisy na pociskach, które mówią o służbie ich wykonawców w wymienionych legionach. Oprócz wspomnianego wyżej dekretu Strabona (*CIL* I² 709 = *ILS* 8888 = *ILRP* 515 = *FIRA* I 17) dzięki zachowanym pociskom z pól bitwy pod Askulum posiadamy stosunkowo dużo danych na temat pochodzenia żołnierzy lub formacji tam walczących. Na części z nich występuje skrót „*FIR*”, który może oznaczać, że ludzie ci pochodzili z dawnej kolonii łatyńskiej Firmum (między innymi *CIL* I² 854 = IX 6086 = *ILLRP* 1091; *CIL* I² 855 = IX 6086: *Fir(mani)* lub *Fir(manorum)*), w której pokonany na początku kampanii Gn. Pompeusz Strabon schronił się przed wojskami Italiców i został w niej oblężony. Stamtąd miała też wyjść jego ofensywa, która

⁴⁷ C. Zangemeister, op. cit., s. 29–35, 42; N. Criniti, op. cit., s. 96, przyp. 11; R. Borgognoni, op. cit., s. 39, przyp. 54; L.A. Valverde, op. cit., s. 135; M. Piegdoń, *Ager Gallicus...*, s. 139. Trzeba zwrócić uwagę na fakt, że część *glandes*, znajdujących się w kolekcjach prywatnych i muzealnych, powstało wiele wieków po wydarzeniach, w których miały być użyte. Falszerstwa tego typu przedmiotów zdarzały się również w przypadku ołowianych pocisków spod Asculum. Zob. F. Mainardis, op. cit., s. 869–876; A. Buonopane, *Manuale di epigrafia latine*, Roma 2017, s. 265–266. Symbole na *glandes*: C. Zangemeister, op. cit., s. 43–45.

⁴⁸ Pocisk znaleziono w Corropoli w pobliżu Asculum. Zob. C. Zangemeister, op. cit., s. 10–11, 13–14; S.M. Marengo, op. cit., s. 112. Prawdopodobnie był to dowódca Italiców, który miał polec pod Firmum (por. wyżej). Italicowie czerpali wzorce instytucji i struktur tworzonego państwa z rzymskiej ideologii, propagandy, administracji i nomenklatury, stąd m.in. urząd pretorski T. Lafreniusza – zob. Diod. Sic. 37.2.4–7; App. BC 13.48.181. Por. L. Cappelletti, *L'elemento romano negli stati italici in età anteriore alla Guerra Sociale (90–88 a.C.)* [w:] *L'Italia centrale e la creazione...*, s. 73–84; eadem, *Lo "stato" degli Italici al tempo della Guerra Sociale (91–88 A.C.)* [w:] *Cittadinanza e nazione nella storia europea*, ed. L. Gagliardi, D. Kremer, Milano 2020, s. 56–62; G. Bradley, *State Formation and the Social War* [w:] *Empire, Hegemony or Anarchy? Rome and Italy, 180–30 BC*, eds. S. Karataş, K. Hölkesskamp, R. Roth, Stuttgart 2019, s. 167–189. Na trzech zachowanych monetach (serie 6a–c) z czasów tej wojny, datowanych na schyłek roku 90, dwie mają na awersie wizerunek byka i wilczycy oraz legendę *MUTIL EMBRATUR*, czyli *Mutilus Imperator* (chodzi o jednego z wodzów Italiców, G. Papiusza Mutylusa). Zob. A. Campana, *La monetazione degli insorti italici durante la Guerra Sociale (91–87 a.C.)*, Soliera 1987, s. 35, 89; F. Tataranni, *Il toro, la lupa e il guerriero: l'immagine marziale dei Sanniti nella monetazione degli insorti italici durante la guerra sociale (90–88 a.C.)*, „Athenaeum” 2005, t. 93.1, s. 291–292.

zaprowadziła jego legiony pod Askulum⁴⁹. Inny interesujący pocisk został oznaczony jako *CIL* I² 710. Zawarty na nim skrót „*OPTERGA*” lub „*OPTERGIN*”, który można rozwinąć jako *Op[t]er(i)g(i)*⁵⁰, prawdopodobnie wskazuje na pochodzenie wykonawcy lub walczącego z *Opitergium* (dzisiejsze Oderzo), a więc z osady położonej na terenach wenetyjskich, leżących daleko na północny wschód od Askulum. To dość istotna informacja, ponieważ uzupełnia niejasne przekazy antycznych autorów mówiące o udziale mieszkańców Galii Przedalpejskiej w *bellum Marsicum*. Taki fakt może poświadczać nie tylko ta inskrypcja, ale także inne, na przykład umieszczona na *glans* *CIL* I² 864 = *ILLRP* 1095, gdzie widnieje skrót „*GAL*” pochodzący prawdopodobnie od etnonimu – *Gal(li)* – wraz z bardzo znaczącym symbolem błyskawicy⁵¹. Niewykluczone, iż była to nazwa jednostki, tym bardziej że pod Askulum znaleziono inny pocisk, oznaczony jako *CIL* I² 865, ze skrótem „*L GAL*”, który można odczytać jako *l(egio) Gal(l)ica*. Być może pociski te zostały odlane przez żołnierzy z jednostki/jednostek mających związki z północną Italią, czyli z obszarem, na którym Gn. Pompeusz Strabon przebywał w następnym roku⁵². W tym kontekście interesujący jest napis „*L IBER*” na jednym z ołowianych pocisków, oznaczonym *CIL* I² 866, który bywa rozszyfrowywany jako *l(egio) (H)iber(orum)*⁵³ i może wskazywać (jako kolejne świadectwo epigraficzne obok *CIL* I² 709 = *ILS* 8888 = *ILRP* 515 = *FIRA* I 17) na obecność oddziałów z Hiszpanii w wojskach walczących w Picenum.

Część inskrypcji, a mianowicie te oznaczone jako *CIL* I² 857, 858, 859, 860, 861, 875, wydaje się szczególnie interesująca, ponieważ ukazuje wzajemny stosunek walczących stron. Komunikaty nie są tak mocno nacechowane seksualnie jak napisy znalezione na terenie walk pod Peruzją, ale pokazują one, że pod Askulum także toczyła się wojna propagandowa, która miała za zadanie z jednej strony zastraszyć i poniżyć przeciwników, a z drugiej wzmocnić determinację własnych żołnierzy. Świadczą o tym złorzeczenia artykułowane zapewne przez jedną i drugą stronę. Prawdopodobnie tak należy interpretować *glans* oznaczoną jako *CIL* I² 859 = *ILLRP* 1093, zawierającą następujący tekst: „*ASC LANIS ON*”, pod którym może się kryć komunikat

⁴⁹ C. Zangermeister, op. cit., s. 16–20; S.M. Marengo, op. cit., s. 113–114. Firmum zostało ufundowane w 264 r. p.n.e. Vell. I 14 8: *At initio primi belli Punici Firmum et Castrum colonis occupata*. Na mocy *lex Iulia de civitate* w 90 r., jak mieszkańcy wszystkich kolonii łatyńskich, koloniści z Firmum otrzymali *civitas optimo iure*. Gell. *NA* 3.4.3: *universo Latio lege Iulia civitas data est*. Odwrót Strabona do Firmum por. wyżej.

⁵⁰ Według Th. Mommsena w *CIL* 1885: 194, poz. 710 był jednym z tych pocisków, których miejsce pochodzenia zostało określone jako niepewne (*Glandes ex locis incertis*). W języku wenetyjskim owa nazwa mogłaby brzmieć: O.TER.XIN lub OTERGIN. Zob. C. Zangermeister, op. cit., s. 38–40; M. Borroni, S. Marchiaro, P. Mannucci, op. cit., s. 33; P.G. Sovernigo, op. cit., s. 98.

⁵¹ Być może symbol błyskawicy na inskrypcji *CIL* I² 864 = *ILLRP* 1095 oznacza, że pocisk ma zniszczyć żołnierzy pochodzenia celtyckiego walczących po jednej lub drugiej stronie konfliktu. Zob. C. Zangermeister, op. cit., s. 27–29.

⁵² Obecność celtyckich oddziałów po obu stronach konfliktu: Liv. *Per.* 72; Plut. *Sert.* 4; App. *BC* 13.42, 13.50; M. Piegdoń, *Galia Przedalpejska. Studia nad rzymską obecnością w północnej Italii w III–I w. p.n.e.*, Kraków 2009, s. 106.

⁵³ C. Zangermeister, op. cit., s. 29.

Asc(u)lanis [d]on(um) ewentualnie *Asc(u)lanis [d]on(o)*⁵⁴. Jeszcze mocniejsze słowa znajdują się na pocisku oznaczonym jako *CIL* I² 875, gdzie jest następujący przekaz „*EM T MALUM A O*”, który można rozszyfrować jako *Em t[ibe] malum [m]a[l]o* lub *Em t[ibi] malum [m]a[l]o*⁵⁵. Jednoznacznie brzmiący jest komunikat na *glans* oznaczonym jako *CIL* I² 860, mianowicie „*FERI PIC*”. Słowa te można odczytać jako *Feri Pic(entes)* lub *Feri Pica*⁵⁶. Na polach w okolicach obleganego miasta znaleziono również dość liczne *glandes* zawierające *gentilicum Pompeius*, które można powiązać z dowodzącym legionami Gn. Pompejuszem Strabonem. Inskrypcje na pociskach z imieniem rodowym Pompejusza były prawdopodobnie produkowane przez obie strony. Pojawiało się ono w różnych kontekstach – albo po to, by oblężeni w mieście Italikowie pamiętali, kto ich oblega i kto kazał wystrzelić swoim legionistom pociski, albo po to, żeby przypomnieć Rzymianom i ich dowódcy, że były one przeznaczone dla nich i dla Pompejusza Strabona (między innymi *CIL* I² 858: *Sal(utem) Pom(peio)* lub *CIL* I² 857 = IX 6086 = *ILLRP* 1092: *Feri Pomp(eium)* wraz z symbolem błyskawicy!)⁵⁷ i wystrzelone w stronę obozu rzymskiego przez Italików⁵⁸.

Na koniec warto zwrócić uwagę na inskrypcję *CIL* I² 877a i b = IX 6086 = *ILLRP* 1100 umieszczoną na pociskach znalezionych pod Askulum. Dzięki temu bezpośredniemu świadectwu pochodzącemu z lat 90–89 p.n.e. możemy poznać symbole i hasła propagandowe wykorzystywane przez obie strony tego konfliktu i skrajne emocje, jakie on budził. *Glandes* zawierają następujący komunikat „*AURUM VO MALO//TA EN EVOMES OMNEM*”, który epigraficy odczytują najczęściej: *[T]aurum vo[res] malo// Ta[m]en evomes omnem* lub *[T]aurum vo[res] malo // Ta[m]en*

⁵⁴ Szyderczo: „Dar/prezent Askulańczyków” (tłum. M.P.) Zob. C. Zangemeister, op. cit., s. 190, poz. 653; S.M. Marengo, op. cit., s. 111. Por. *Liv Per.* 74; App. *BC* 13.49; Macrobius *Saturn.* 1.11.32: ... *bello socialis cohortium duodecim ex libertinis conscriptarunt opera virtutis apparuit*... Zob. *CIL* I² 861 = IX 6086 = *ILLRP* 1094 (*Fugitivi peristis*). Inskrypcję tę wiąże się nie tylko z okresem *bellum Marsicum*, lecz także – ze względu na użycie słowa *fugitivi*, które można tłumaczyć jako „dezertrzy” lub „zbiegowie” (zbiegli niewolnicy?) – z czasem powstania Spartakusa! (C. Zangemeister, op. cit., s. 25–26). Niewykluczone, że armia niewolnicza pojawiła się na tych terenach w czasie swojego marszu na północ lub z powrotem w 72 r.: Plut. *Crass.* 9; *Cat. Min.* 8; App. *BC* 13.117, 13.118, 13.121; Flor. 2.8; Eutrop. 6.7; M. Pięgoń, *Ager Gallicus*..., s. 176–178.

⁵⁵ *CIL* I² 875 (*Em t[ibe] malum [m]a[l]o*) lub *Em t[ibi] malum [m]a[l]o*, dosłownie „To piekło jest dla ciebie” lub po prostu „Niech cię szlag trafi” (tłum. M.P.); I² 875. Zob. C. Zangemeister, op. cit., s. 35–36.

⁵⁶ Zachowały się trzy. W pierwszej wersji „Bij/uderzaj Picenów”, a w drugiej „Bij/uderzaj”. Jeden odczytywany także jako *Feri Pisaurenses*, czyli „Uderzaj/bij mieszkańców Pisaurum”, ośrodka z *ager Gallicus*. Innym przykładem są niewyraźne litery na *glans* (*CIL* IX 6086, 34), prawdopodobnie *E AR*, które można odczytać jako *e(x) Ar(iminensibus)*, a więc „z Ariminum”. Mogłoby to oznaczać, że również żołnierze z obu tych dawnych kolonii uczestniczyli we wspomnianym konflikcie (?). Zob. przyp. 52. Por. C. Zangemeister, op. cit., s. 10, 24–25, 41–42.

⁵⁷ Zob. C. Zangemeister, op. cit., s. 21–23. Z pól bitewnych *bellum Marsicum* zachowało się wiele *glandes* z *gentilicum Pompeius*, kilkanaście z obszaru Picenum, przede wszystkim Asculum, a także z Samnium.

⁵⁸ Część z pocisków uznawana jest za powstałe znacznie później fałszerstwa, por. C. Zangemeister, op. cit., s. XV–XVI, 95–97.

*evomes omnem*⁵⁹. Oczywiście wspomnianą inskrypcję można interpretować dwojako: jeśli pocisk wystrzelili Rzymianie, to chcieli, by ten symbol Italików – *[T]aurum* – doprowadził tychże Italików do śmierci po zadławieniu się nim; jeśli posłali go Italikowie Rzymianom, co wydaje się bardziej prawdopodobne, to życzyli im śmierci od trafienia pociskiem z ich symbolem.

Inskrypcja ta jest interesująca głównie ze względu na fakt, że zawiera słowo (jeśli dobrze je odczytujemy) *[T]aurum*, a więc „byk”. Zwierzę to uważa się za symbol Italików. Kожarzemy go przede wszystkim z mennictwem Italików walczących z Rzymem, na przykład z denarami wybitymi z imieniem jednego z ich dowódców – G. Papiusza Mutylusa. Na rewersie przedstawiony jest byk deptający wilczycę (między innymi Syd.: 641a). Monety z symbolem byka nie są liczne wśród kilkuset wybitych przez mennice Italików i zachowanych z okresu *bellum Marsicum*. Emisje większości z nich wiąże się przede wszystkim z tą częścią mieszkańców południowej Italii, która wystąpiła przeciwko Rzymowi i nadal używała języka oskijskiego (sabelskiego), a nie łaciny. Emisje wspomnianych monet próbuje się ograniczyć do obszaru Italii, a symbol byka przypisuje się tylko niektórym grupom Italików walczących z hegemonią rzymską. Okres emisji tych serii monet (A. Campana, 6a–c) również próbuje się zawęzić. Przyjmuje się, że monety wybijano albo w obozowej mennicy w Kampanii, albo w głównym ośrodku Italików w Korfinium (w kraju Pelignów) pod koniec 90 roku, czyli jeszcze przed upadkiem tej osady. Inne monety, na których rewersie pojawia się symbol byka – bez wilczycy, ale za to z wojownikiem samnickim – były emitowane już w kolejnych głównych ośrodkach Italików na południu, a mianowicie w Aesernii (kolonii latyńskiej w Samnium) i Bowianum (w kraju Pentrów), prawdopodobnie w latach 89–88⁶⁰. Dwie *glandes* z wyrazem *[T]aurum* powstały zaś prawdopodobnie w okresie oblężenia Askulum przez Gn. Pompejusza Strabona, czyli od końca roku 90 do schyłku listopada 89 roku, i – co ciekawe – cały komunikat na nich zawarty wraz z interesującym nas słowem jest w języku łacińskim⁶¹.

Jak już zauważono, nie wszystkie ołowiane pociski znalezione pod Askulum mają napisy łacińskie – kilka jest w języku etruskim⁶². Trudno więc w tej sytuacji założyć, że wszyscy walczący pod miastem posługiwali się tylko łaciną. Również

⁵⁹ Znamy dwa *glandes*, które zwierają komunikat: „Połknij byka i idź do piekła, żeby ci się tym odbiło” lub „Zejrzyj byka i niech cię szlag trafi, żebyś zwymiotował” (tłum. M.P.). Zob. C. Zangemeister, op. cit., s. 36–38.

⁶⁰ Diodor Sycylijski (37.2.4–5) nazywał Korfinium κοινή πόλις. Por. Strabo 5.4.2 (241C); Vell. 2.16.4: ...*Caput imperii sui Corfinium legerant, quam appellarent Italicam*... L. Cappelletti, *Lo "stato" degli Italici al tempo della Guerra Sociale (91–88 A.C.)*, s. 55–58. Aesernia: Diod. Sic. 37.19; Liv. Per. 73; App. BC 13.41; Flor. 2.6.11. Bowianum: Liv. 9.31.4; Per. 75; App. BC 1.51; Obseq. 56. Określenie emisji poszczególnych serii monet i przypisanie ich do głównych ośrodków Italików zob. A. Campana, op. cit., s. 32, 35, 85–89; F. Tataranni, op. cit., s. 293–294. Dopiero na monecie z serii jedenastej, a dokładnie na jej rewersie, widoczny jest uzbrojony w miecz i włócznię wojownik, którego lewa stopa prawdopodobnie spoczywa na leżącym ciele wilczycy! Zob. A. Campana, op. cit., s. 112.

⁶¹ Chronologia i przebieg oblężenia zob. J. Dart, op. cit., s. 119–120, 125–126, 140–143, 153–158 oraz wyżej.

⁶² Inskrypcje z etruskimi napisami: C. Zangemeister, op. cit., 46–48.

wspomniane wyżej *glandes*, a także inne inskrypcje (na przykład dekret Pompejusza Strabona) pokazują, jak zróżnicowani byli żołnierze tam walczący pod względem miejsca pochodzenia i używanych przez nich języków, w tym stopnia znajomości łaciny⁶³. Nie bez znaczenia wydaje się kwestia pochodzenia mieszkańców obleganego miasta. Nie należy bowiem zapominać, że Picenowie/Picentowie stanowili grupę, która miała się wyodrębnić z szerszego substratu sabińskiego i wskutek późniejszej migracji zasiedlić Picenum. Podobnie zresztą jak bliscy im Samnici, którzy osiedlili się w Samnium, a także inne grupy pochodzące zapewne od Sabinów⁶⁴. Część z nich w tym okresie uległa już procesom romanizacji i nie używała na co dzień swoich rodzimych języków, ale właśnie łaciny. Należeli do nich również mieszkańcy Askulum. Zresztą z obszaru nadadriatyckiego Picenum, tuż po jego podboju przez Republikę w latach 269/268, przesiedlono miejscową ludność na południe Italii, w okolice Paestum (dawna grecka kolonia Posejdonia), pozostawiając nad Adriatykiem jedynie mieszkańców Askulum spośród sprowadzanych tu przez Rzym osadników indywidualnych i kolonistów z innych terenów Półwyspu Apenińskiego⁶⁵.

Wydaje się, że inskrypcje na dwóch *glandes plumbeae*, które prawdopodobnie zawierają łacińskie słowo *taurus*, czyli „byk”, mogą dowodzić, że ten symbol Italiców z okresu wojny ze sprzymierzeńcami mógł być używany przez społeczności nie tylko z południowej Italii, które w I wieku p.n.e. jeszcze posługiwały się językami rodzimymi, ale również przez te, które już wcześniej przyjęły łacinę. Zresztą występowanie na monetach nazwy państwa Italiców w wersji łacińskiej: „ITALIA”, jak i oskijskiej: „VITELIÚ” (te ostatnie są nieliczne, bito je w ostatnim okresie *bellum Marsicum*, gdy opór Rzymowi stawiali rzeczywiście już tylko głównie używający

⁶³ Niemniej jednak dominują pociski z napisami w języku łacińskim! Podobne przekazy zachowały się również na pociskach używanych przez żołnierzy z Krety, zob. A. Kelly, op. cit., s. 18–25. Por. wyżej.

⁶⁴ Festus s.v. *Mamertini*; *ver sacrum* 235: *Picena regio, in qua est Asculum, dicta, quod Sabini cum Asculum profiscerentur...*; E. Dench, *From Barbarians to New Men: Greek, Roman and Modern Perceptions of Peoples from the Central Apennines*, Oxford 1995, s. 212–217; F. Carlà-Uhink, *The “Birth” of Italy: The Institutionalization of Italy as a Region, 3rd–1st BCE*, Berlin–Boston 2017, s. 384–387. Por. F. Tataranni, op. cit., s. 294–295, 299–304.

⁶⁵ Związki między językami w środkowej Italii: M. Aberson, R. Wachter, *Ombriens, Sabins, Picéniens, peuples sabelliques des Abruzzes: une enquête épigraphique et linguistique* [w:] *Entre archéologie et histoire: dialogues sur divers peuples de l’Italie préromaine. E pluribus unum? L’Italie, de la diversité préromaine à l’unité augustéenne*, t. 1, ed. M. Aberson, M.C. Biella, M. di Fazio, M. Wullschleger, Berne 2014, s. 167–201. Podbój Picenum i akcje przesiedleńcze: *Inscr. Ital.* XIII 1, s. 74: [*P. Semp*]ronius *Pf.P.* [n. *Sophus co(n)sul an. CDXCV*] / de *Peicentibus* [---]; *Ap. Claudius Ap. f. C.* [n. *Russus an. CDXXCV*] / *co(n)sul de Peicen[tibu]---*; Varro *R.r.* 1.2.1; Strabo 5.4.13.(251); Liv. *Per.* 15; Dion. Halic. 20.17; Frontin. *Strateg.* 1.12.3; Vell. 2.14; Plin. *NH* 38.44, 18.110: *Quinta Regio Piceni est, quondam uberrimae multitudinis: CCCLX Picentium in fidem populi Romani venere*; Flor. 1.14; Eutrop. 2.16; Zonar. 8.7; M. Giglio, *Picentia, fondazione romana?*, „Annali di archeologia e storia antica” 2001, t. 8, s. 119–131; M. Piegdoń, *Ager Gallicus...*, s. 51–52, 102–105. O używaniu łaciny w Asculum mogą świadczyć m.in. przekazy antycznych autorów (Cic. *Font.* 18; Liv. *Per.* 71; Diod. Sic. 37.12–37.13; Vell. 2.15; App. *BC* 13.38; Flor. 2.6; Obseq. 54) i materiał epigraficzny (A. Cristofori, *Non arma virumque. Le occupazioni nell’epigrafia del Piceno*, Bologna 2000).

języka oskijskiego mieszkańcy południowej części Półwyspu Apenińskiego⁶⁶), może świadczyć, że antyrzymska symbolika Italików, w tym obecność rzeczonoego „byka”, była uniwersalna i nie ograniczała się tylko do wybranych grup etnicznych i terenu Italii.

Bez wątplenia inskrypcje na ołowianych pociskach (*glandes plumbeae*) są cennym źródłem, pomagającym interpretować skomplikowane wydarzenia wojny ze sprzymierzeńcami (lata 91–87 p.n.e.), które znamy z dzieł autorów antycznych (fragmenty dotyczące tego niezwykle ważnego konfliktu w dziejach schyłkowej Republiki Rzymskiej są bardzo skromne). Uzupełniają one, obok zachowanych monet, dość suchy i oficjalny przekaz historyków starożytnych, ale przede wszystkim wzbogacają obraz opisywanych przez nich wydarzeń o paletę emocji towarzyszących żołnierzom obu walczących stron, których czasem nie sposób znaleźć w treści dzieł starożytnych pisarzy.

SKRÓTY

CIL – Corpus Inscriptiones Latinarum

FIRA – Fontes Iuris Romani ante Iustiniani

ILLRP – Inscriptiones Latinae liberae rei publicae

ILS – Inscriptiones Latinae selectae

RE – *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. A. Pauly, G. Wissowa, W. Krohl, Stuttgart 1893–

Syd. – E.A. Sydenham, *The Coinage of the Roman Republic*, revised with indexes by G.C. Haines, New York 1976

⁶⁶ O nazwie państwa Italików: Varro *Rr.* 2.5.3 = *FGrHist* 566 F 42 a–b (F. Jacoby); Strabo 5.4.2.(241); Liv. *Per.* 71–73; Dion Hal. 1.35.2 = *FGrHist* 4 F 111 (F. Jacoby); Vell. 2.16, 2.21; Asc. *Cornel.* 73; App. *BC* 13.37.49, 13.38; Gell. *NA* 11.1.1. Por. przyp. 48. Pojawianie się terminów „ITALIA” i „VITELIÚ” w mennictwie Italików w obu językach, w tym emisja monet bilingwicznych zob. A. Campaña, op. cit., s. 32–34; F. Tataranni, op. cit., s. 293–295, 300–304. Potwierdzać ten fakt zresztą może inna, wspomniana już inskrypcja na pocisku (*CIL* I² 850 = IX 6086), na którym występuje skrót *ITAL*, czyli łaciński termin *Ital(i)* lub *Ital(orum)*. Zob. wyżej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Korpusy inskrypcji

- CIL I²* – *Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem. Editio altera* (1893–1986)
CIL IX – *Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni Latinae* (1883)
CIL X – *Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae Latinae* (1883)
CIL XI – *Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae Latinae* (1888–1926)
CIL XIV – *Inscriptiones Latii veteris Latinae* (1887–1933)
ILLRP – *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*, ed. A. Degrassi, vol. I–II, Firenze 1957–1963 (I² 1965)
ILS – *Inscriptiones Latinae selectae*, ed. H. Dessau, wyd. 2, Berolini 1954–1955

Dzieła antycznych autorów

- Appianus Alexandrinus, *Romaika historie*, t. 1, ed. P. Viereck, A. Roos, E. Gabba, Leipzig 1962; t. 3, ed. D. Gillard, Paris 1998.
 Asconius, *In Ciceronis Orationes Commentarii*, ed. Philippi Iuntae Florentini, Florintae 1519.
 Caesar Iulius C., *Commentari de bello Gallico*, ed. A. Klotz, Lipsiae 1952.
 Cicero Marcus Tullius, *Divinatio in Q. Caecilium; Pro M. Fonteio oratio; De oratore; De natura deorum; De officiis; Philippicae orationes; In L. Pisonem oratio; Brutus*, ed. C. Orellius, Turici 1826 (całość), C.W.F. Müller, Lipsiae 1915 (pisma filozoficzne).
 Diodôros, *Bibliothêkê historikê*, vol. I–XII, ed. C.H. Oldfather, (Loeb) 1933–1967.
 Dionysios, *Rhômaikê archaiologia*, ed. E. Cary, (Loeb) 1937–1950.
Eutropii Breviarium ab urbe condita, ed. F.L. Müller, Stuttgart 1995.
 Florus Lucius Anneus, *Epitoma de Tito Livio (Tabella)*, ed. L. Agnes, Torino 1969.
 Frontinus Sextus Iulius, *Strategematon*, ed. Ch.E. Bennett, (Loeb) 1925.
 Gellius Aulus, *Noctium Atticarum, libri XIX*, vol. I–III, ed. J.C. Rolfe, Oxford 1927.
 Jacoby F., *Die Fragmente der griechisen Historiker*, Leiden 1940.
 Julii Obsequentis quae supersunt ex libro de Prodigis cum animadversionibus Joannis Schefferi, et supplementis Conradi Lycosthenis. Curante Francisco Oudendorpio. Leyden. Samuel Luchtmans, 1720.
 Kassios Diôn, *Ρωμαϊκά πράγματα*, ed. U.Ph. Boissevain, Berlin 1895–1931.
 Livius Titus, *Ab urbe condita libri*, ed. J. Bayet, G. Baillet, R. Bloch, Ch. Gruttard, A. Mannehan, J.-M. Engel, R. Adam, Ch. Gouillart, A. Hus, P. Jal, Paris 1947–1986.
 Macrobius, *Saturnalia*, ed. G. Bass, Quedlinburg–Leipzig 1852.
 Martialis Valerius M., *Epigrammaton*, ed. W. Gilbert, Lipsiae 1907.
 Orosius Paulus, *Historia adversus paganos*, t. I–II, ed. A. Lippold, Milano 1976.

- Peter H., *Historicorum Romanorum Reliquiae*, vol. I, Leipzig 1870; vol. II, Leipzig 1906.
- Plinius Caecilius Maior C., *Historia naturalis*, vol. II–VI, ed. D. Detlefsen, Berlin 1904.
- Ploutarchos, *Bíoi παράλληλοι*, ed. B. Perrin, Oxford 1914–1926.
- Polybios, *Historiai*, ed. W.R. Paton, Oxford 1922–1927.
- Rufi Festi *Breviarium rerum gestarum populi Romani*, ed. W. Foerster, Vindobonae 1874.
- Sallustius Crispus C., *Bellum Iugurthinum*, ed. G.M. Paul, Liverpool 1984.
- Sallustius Crispus C., *Historiae*, ed. B. Maurenbrecher, (Teubner) 1891–1893.
- Seneca, *De brevitae vitae*, tłum. P. Grimal, Paris 1959.
- Strabo, *Geographia*, ed. C. Müller, F. Dübner, Paris 1853.
- Suetone, *Vies des Douze Cesars*, vol. I–III, par H. Ailloud, Paris 1931–1932 (4 ed. 1967).
- Thoukydidēs, *Historiai*, ed. C. Hude, Oxford 1913–1925.
- Varro, *De re rustica*, ed. H. Keil, Leipzig 1884.
- Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, ed. D.R. Shackleton Bailey, Cambridge 2000 (Loeb).
- Velleius Paterculus, *Historia Romana*, ed. R. Ellis, Oxford 1898, 1928.
- Vergilius Maro P., *Aeneis*, ed. R.A.B. Mynors, Oxford 1964, 1973.
- Zonaras, *Epitomae Historiarum*, ed. L. Dindorf, Lipsiae 1869.

Opracowania

- Aberson M., Wachter R., *Ombriens, Sabins, Picéniens, peuples sabelliques des Abruzzes: une enquête épigraphique et linguistique [w:] Entre archéologie et histoire: dialogues sur divers peuples de l'Italie préromaine. E pluribus unum? L'Italie, de la diversité préromaine à l'unité augustéenne*, t. 1, ed. M. Aberson, M.C. Biella, M. di Fazio, M. Wullschleger, Berne 2014, s. 167–201.
- Badian E., *Foreign Clientelae 264–70*, Oxford 1958.
- Berdowski P., *Pietas Erga Patriam: Ideology and Politics in Rome in the Early First Century BC: The Evidence from Coins and Glandes Inscriptae [w:] Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues: Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, eds. K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, M. Stachura, S. Turlej, Kraków 2014, s. 143–160.
- Bertrand A., *La religion publique des colonies dans l'Italie républicaine et impériale (Italie médio-adriatique, IIIe s. AV. N.È.–IIe s. DE N.È.)*, Rome 2015.
- Bishop M.C., Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford 2006.
- Bispham E., *From Asculum to Actium: The Municipalization Italy from the Social War Augustus*, Oxford 2007.
- Borgognoni R., *Moltiplicazione e trasformazione delle clientele picene nell'età di Mario e Silla: ipotesi ricostruttiva*, „Picus” 2002, vol. 22, s. 15–74.
- Borrini M., Marchiaro S., Mannucci P., *La lesività delle armi antiche: la frombola a mano*, „Archivio per l'Antropologia e la Etnologia” 2012, t. 142, s. 27–42.
- Bradley G., *State Formation and the Social War [w:] Empire, Hegemony or Anarchy? Rome and Italy, 180–30 BC*, eds. S. Karataş, K. Hölkenskamp, R. Roth, Stuttgart 2019, s. 167–189.
- Brennan T.C., *The Praetorship in the Roman Republic*, vol. I–II, Oxford 2000.
- Bringingmann K., *Historia republiki rzymskiej*, tłum. A. Gierlińska, Poznań 2010.

- Broughton T.R.S., *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. I–II, New York 1951–1952.
- Brunt P.A., *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*, Oxford 1971.
- Buonopane A., *Due ghiande missili col nome del fabbricante nel Museo Archeologico al Teatro Romano di Verona* [w:] *Hoc quoque laboris praemium, scritti in onore di G. Bandelli*, ed. M. Chiabà, Trieste 2014, s. 19–32.
- Buonopane A., *Manuale di epigrafia latine*, Roma 2017.
- Campana A., *La monetazione degli insorti italici durante la Guerra Sociale (91–87 a.C.)*, Soliera 1987.
- Cappelletti L., *L'elemento romano negli stati italici in età anteriore alla Guerra Sociale (90–88 a.C.)* [w:] *L'Italia centrale e la creazione di una 'koiné' culturale? I percorsi della 'romanizzazione'. E pluribus unum? L'Italie, de la diversité préromaine à l'unité augustéenne 2*, ed. M. Aberson, M.C. Biella, M. di Fazio, P. Sánchez, M. Wullschlegel, Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford 2016, s. 73–84.
- Cappelletti L., *Lo "stato" degli Italici al tempo della Guerra Sociale (91–88 A.C.)* [w:] *Cittadinanza e nazione nella storia europea*, ed. L. Gagliardi, D. Kremer, Milano 2020, s. 51–74.
- Carlà-Uhink F., *The "Birth" of Italy: The Institutionalization of Italy as a Region, 3rd–1st BCE*, Berlin–Boston 2017.
- Cichorius C., *Römische Studien: Historisches, Epigraphisches, Literatur geschichtliches aus vier Jahrhunderten Roms*, Leipzig 1922.
- Coccoluto M., *Un gruppo di ghiande missili dal saggio III* [w:] *Materiali per Populonia 5*, ed. M. Apro시오, C. Mascione, Pisa 2006, s. 187–195.
- Criniti N., *L'epigrafe di Asculum di Gn. Pompeo Strabone*, Milano 1970.
- Cristofori A., *Non arma virumque. Le occupazioni nell'epigrafia del Piceno*, Bologna 2000.
- Dart J., *The Social War, 91 to 88 BCE: A History of Italian Insurgency against the Roman Republic*, Surrey 2014.
- Dąbrowski K., Kolendo J., *Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej. Odkrycie miecza z odciskiem stempla w Wesólkach, pow. Kalisz, „Archeologia Polski” 1967, t. 12, s. 383–426.*
- Delplace Ch., *La romanisation du Picenum: l'exemple d'urbs Salvia*, Rome 1993.
- Dench E., *From Barbarians to New Men: Greek, Roman and Modern Perceptions of Peoples from the Central Apennines*, Oxford 1995.
- Domaszewski A. von, *Bellum Marsicum*, Vien 1924.
- Ewins U., *Enfranchisement of Cisalpine Gaul*, „Papers of the British School at Rome” 1955, vol. 23, s. 73–98.
- Gabba E., *The Perusine War and Triumviral Italy*, „Harvard Studies in Classical Philology” 1971, vol. 75, s. 139–160.
- Giardina A., *L'identità incompiuta dell'Italia romana* [w:] *L'Italie d'Auguste à d'Dioclétien. Actes du colloque international organisé par l'École française de Rome, l'École des hautes études en sciences sociales, le Dipartimento di scienze storiche, archeologiche, antropologiche dell'Antichità dell'Università di Roma La Sapienza et le Dipartimento di scienze dell'Antichità dell'Università di Trieste (Rome, 25–28 mars 1992)*, ed. C. Nicolet, Rome 1995, s. 1–89.
- Giglio M., *Picentia, fondazione romana?*, „Annali di archeologia e storia antica” 2001, t. 8, s. 119–131.
- Gruen E., *The Lex Varia*, „Journal of Roman Studies” 1965, vol. 55, s. 59–73.

- Hallett J.P., *Perusinae Glandes and the Changing Image of Augustus*, „American Journal of Ancient History” 1977, vol. 2, s. 151–171.
- Heredia Chimenó C., *The Social War as Civil War: An Initial Step in the Analysis of Its Nature*, „De Rebus Antiquis” 2017, vol. 7, s. 18–34.
- Keaveney A., *Rome and the Unification of Italy*, Kent 2005.
- Kelly A., *The Cretan Slinger at War – A Weighty Exchange*, „Annual of the British School at Athens” 2012, vol. 107, s. 273–311.
- Kendall S., *The Struggle for Roman Citizenship: Romans, Allies, and the Wars of 91–77 BCE*, Gorgias Press 2013.
- Krawczuk A., *Virtutis ergo. Nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów Republiki*, Kraków 1963.
- Kumaniecki K., *Cyceron i jego współcześni*, Warszawa 1959.
- Laffi U., Pasquinucci M., Gabba E., *Asculum I*, Pisa 1975.
- Luni M., *Archeologia nelle Marche. Dalla preistoria all'età tardoantica*, Firenze 2004.
- Mainardis F., *Tra storia, collezionismo e falsificazione: le ghiande missili dei Civici Musei di Trieste* [w:] *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae, Provinciae imperii romani inscriptionibus descriptae (Barcelona, 3–8 Septembris 2002)*, II, Acta. Monografies de la Secció Historico-Arqueologica 10, ed. M. Mayer i Olivé, G. Baratta, A. Guzmán Almagro, Barcellona 2007, s. 869–876.
- Marek L., *Średniowieczne uzbrojenie Europy lacińskiej jako ars emblematica*, Wrocław 2017.
- Marengo S.M., *Gaetano de Minicis antiquario collezionista e le ghiande missili* [w:] *I fratelli de Minicis. Storici, archeologi e collezionisti del Fermano. Atti del convegno di studi Fermo, Sala del consiglio comunale 26 settembre 2014*, ed. G. Paci, Ancona–Fermo 2015, s. 103–120.
- Miączewska A.B., *Lucjusz Antoniusz i republikańska propaganda. Polityczne i militarne strategie w czasie wojny o Peruzję w 41 r. p.n.e.* [w:] *Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim*, red. H. Kowalski, P. Madejski, Lublin 2014, s. 169–194.
- Moscattelli U., *Municipi romani della V Regio augustea. Problemi storici ed urbanistici del Piceno centro-settentrionale (III–I secolo a.C.)*, „Picus” 1985, t. 5, s. 51–97.
- Mouritsen H., *Italian Unification: A Study in Ancient and Modern Historiography*, Bulletin of the Institute of Classics Studies, Supplement 70, London 1998.
- Oakley S., *The Roman Conquest of Italy* [w:] *War and Society in the Roman World*, eds. J. Rich, G. Shipley, London–New York 2002, s. 9–37.
- Paci G., *Ricerche di storia e di epigrafia romana delle Marche*, Tored 2008.
- Patterson J.R., *Elite Networks in pre-Social War Italy* [w:] *L'Italia centrale e la creazione di una 'koiné' culturale? I percorsi della 'romanizzazione'. E pluribus unum? L'Italie, de la diversité préromaine à l'unité augustéenne*, t. 2, ed. M. Aberson, M.C. Biella, M. di Fazio, P. Sánchez, M. Wullschleger, Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford 2016, s. 43–55.
- Pedroni L., *Crisi finanziaria e monetazione durante la Guerra Sociale*, Bruxelles 2006.
- Peyre C., *La Cisalpine gauloise du IIIe au Ier siècle avant J.-C.*, Paris 1979.
- Piegoń M., *Galia Przedalpejska. Studia nad rzymską obecnością w północnej Italii w III–I w. p.n.e.*, Kraków 2009.
- Piegoń M., *Ager Gallicus. Polityka Republiki Rzymskiej wobec dawnych ziem senońskich nad Adriatykiem w III–I w. p.n.e.*, Kraków 2019.

- Raggi A., *Le concessioni di cittadinanza viritim prima della Guerra Sociale* [w:] *L'Italia centrale e la creazione di una 'koiné' culturale? I percorsi della 'romanizzazione'. E pluribus unum? L'Italie, de la diversité préromaine à l'unité augustéenne*, t. 2, ed. M. Abersson, M.C. Biella, M. di Fazio, P. Sánchez, M. Wullschlegler, Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford 2016, s. 85–96.
- Roddaz J.M., *Lucius Antonius*, „Historia” 1988, vol. 37 (3), s. 317–346.
- Santangelo F., *The Elites and the Empire: A Study of Roman Policies in Italy and Greek East*, Leiden 2007.
- Seager R., *Pompey the Great: A Political Biography*, Oxford 2002.
- Sherwin-White A.N., *The Roman Citizenship*, Oxford 1973.
- Silani M., *Città e territorio: la formazione della città romana nell'ager Gallicus*, Bologna 2017.
- Sovernigo P.G., *Le ghiande missili di Adria*, „Quaderni Friulani di archeologia” 2018, t. 28, s. 97–106.
- Stockton D., *The Gracchi*, Oxford 1979.
- Suolahti J., *The Junior Officers of the Roman Army in the Republican Period: A Study on Social Structure*, Helsinki 1955.
- Sydenham E.A., *The Coinage of the Roman Republic*, revised with indexes by G.C. Haines, New York 1976.
- Syme R., *Rzymska rewolucja*, tłum. A.M. Baziór, Poznań 2009.
- Tataranni F., *Il toro, la lupa e il guerriero: l'immagine marziale dei Sanniti nella monetazione degli insorti italici durante la guerra sociale (90–88 a.C.)*, „Athenaeum” 2005, t. 93.1, s. 291–304.
- Toynbee A.J., *Hannibal's Legacy: The Hannibalic War's Effects on Roman Life*, vol. I–II, London 1965.
- Valverde L.A., *El toro contra la loba. La guerra de los aliados (91–87 A.C.)*, Madrid 2007.
- Vermeulen F., *From the Mountains to the Sea: The Roman Colonisation and Urbanisation of Central Adriatic Italy*, Leuven 2017.
- Villar J.L., *César contra Pompeyo. Glandes inscriptae de la batalla de Ilerda (49 aC)*, „Chiron” 2013, t. 43, s. 431–457.
- Völling T., *Funditores im römischen Heer*, „Saalburg Jahrbuch” 1990, Bd. 45, s. 24–58.
- Wiseman T.P., *New Men in the Roman Senate, 139 B.C.–A.D. 14*, Oxford 1971.
- Wypustek A., *Rzymskie graffiti seksualne, erotyczne i miłosne z Pompejów i Herkulanum (I wiek n.e.)*, Warszawa 2019.
- Zangemeister C., *Glandes plumbeae latinae inscriptae*, Ephemeris Epigraphica 6, Rome 1885.
- Ziółkowski A., *Historia Rzymu*, Poznań 2004.